

Отаманша Соколовська

Клим Поліщук

(Із записної книжки)

I

Люблю осінній шум золотих гаїв і смуток зчорнілих стерень, над якими дзвінко курличуть журавлі. Тоді так хочеться бути самотою, щоб чути голос своєї душі, щоб забути за все на світі. Інколи, було, вийдеш за село, зайдеш до злотолистого гаю, візьмеш на долоню пожовклого кленового листочка й тихо відчуваєш його прекрасну смерть... Тоді мимоволі згадуються давно минулі зелені весни, розгортаються шпальти життя, а там — що не літера, так болюче почування... І якби так ті всі почування перетворити в дорогоцінне каміння, то ними можна було б оздобити всі межі й обміжки рідних піль...

Що не рік, так смутнішає зір, що не осінь—глибшає туга за минулим і зростає зневіра в людей. Стиснувши в грудях серце, ждеш і прагнеш нових з'явищ Революції, наче в них може бути втіха якась... Революція, як і коханка, не може дати того, чого так настирливо просить душа... Збагнути всі примхи Революції й задовольнити її вимоги зможе лише той, хто зробив з себе машину будучини й знищив у собі всяку людяність. Щодо мене, то я втікаю з крикливих базарів могутньої крамоли, бо відчуваю в собі свої власні духово-життєві потреби...

Як перехожий старець, із патерицею в руках і молитвою на устах, спотикаючись, бреду безмежними просторами своїх і чужих піль і не можу знайти того, чого шукаю. Часами сам собі дивуюся, як так могло статися, що я, будучи запеклим революціонером, що сліпо потурав вимогам пролетарського шлунка, зробився покірним рабом абстрактних думок та інтимних поривань душі?..

Почалося з того, що я затужив за жінчиною. Тоді була третя осінь Революції, і я вже встиг виснажитися й стомитися в боротьбі за шлункові інтереси. Після гомінких віч мені страшно забажалося польового простору і спокою. В повітрі починали снуватися білі нитки бабиного літа, що нагадало мені про дарма втрачену молодість і про те, що мені ще й досі не було відоме справжнє кохання...

В моїй уяві повставали забуті образи й постаті знайомих мені жінок, але, на жаль, то все були партійні товаришки, здебільшого сухорляві, кострубаті, стрижені, холодні й черстві, як вівсяний хліб, жінки. В партії вони сиділи для того, аби лиш було кому підносити вгору руки під час голосування партійної резолюції або перепроводжувати ув'язненим товаришам різні "передачі".

Цілком природно, моя фантазія сягала далі стрижених товаришок, а тому в моїй уяві повсталала граціозна постать гнучко— станної, злотокосої, синьоокої панни Марійки, доньки одного волинського дідича.

Познайомився я з нею в перший рік Великої Війни, будучи учителем в сільській школі, яка утримувалась коштом її батька. Одного разу, як тільки випав перший сніг,

вона приїхала до школи такими елегантними маленькими саночками, бажаючи побачити моє навчання. Ще й досі в моїх вухах бринить її наївне:

—Разве на малороссійском языке можно говорить?..

— А чому ж ні, панно? — відповів я їй.

—Да ведь этот язык запрещается законом!..

—Не законом, а адміністративними сатрапами...

Вона якось чудно всміхнулась і зникла в дверях.

Таке було наше знайомство.

Згодом вона читала українські "поетичні хутуризи" й різні "червоненькі книжечки", за які, властиво, мені пришилося розпрощатися зі школою. Ті книжечки випадково попали до рук її батька, а він негайно випровадив мене "на всі чотири сторони" з застереженням, щоб я "не смів і показуватися в селі"...

Блукаючи на шляхах безрадісного життя, якийсь час я намагався "тримати зв'язок" через листування, але скоро мене забрано на фронт "боронити віру, царя і вітчину", і на тім перервалися всякі зв'язки. Мандруючи в довгій, сірій жовнірській шинелі по всім фронті, я скрізь сіяв смуту й незадоволення, маючи в серці ясну надію на недалекий вибух Революції. Коли Революція вибухнула раніш, ніж я сподівався, то моя душа сховалася в низці незрозумілих почувань і змагань, які так владно охопили мою істоту і які заставили мене забути не тільки за панну Марійку, але й за самого себе.

Довший час я почував себе частиною гомінких юрб, над якими гордо має червоний прапор, але сталося так, що я прокинувся і знайшов себе таким, як був колись. Пригадую, що це сталося в часи сонячної тоскноти в третю осінь Революції, коли переді мною виринула постать забутої панни Марії.

Тоді одного дня я порушив майже всі пакти партійної дисципліни й вирушив шукати панну Марійку або подібну їй. Мені чомусь здавалося, що досить буде знайти щось подібне до неї, як знайдеться те все, чого просить знесилена душа...

Вже вечоріло, коли я опинився за Великим Містом, де я жив тоді. Проминувши останню міську рогатку і останнього вартового жовніра пануючої реакційної армії, я вийшов на поле і зупинився, щоб передихнути трохи. Озирнувшись назад себе, я побачив туманні контури криш і рівні лінії стін різнобарвних кам'яниць, серед яких пережив я стільки надійно-радісного і сумно-безпорадного. Дивлячись холодним оком на рідне мені місто, я починав бачити всю гидотність і нікчемність його штучно-експансивного життя, і мені хотілося припасти чолом до свіжої борозни і просити:

— Земле рідна, прости мені мою зраду!..

Було вже цілком темно, як я підходив до першого села за містом. Це село було мені досить знайоме подіями другої осені Революції. Тут головним чином базувалися ті селянські сили, які викинули з Великого Міста владу самозваного гетьмана.

Навколо села старі й нові могили, в яких лежать революціонери і контрреволюціонери, що полягли тут в імення своїх істин. Деякі з тих могил нагадали мені про недавні діла минулого, такого багатого своїми переживаннями... Он могила з часів Центральної Ради, там могила з часів гетьмана, ось могила, ще свіжа, чорна, без

хреста стоїть... Від могил віє жахом і цілком зрозуміло, що сам чорнозем прагне помсти й боротьби.

Коли я підходив до коловорота, на сході заяснілося небо і став сходити великий пикатий місяць. Йдучи селом, я бачив при місячнім світлі одні вбогі руїни з колишнього багатого села. Наче страшний ураган пролетів над селянськими хатами і знищив все, що тільки міг знищити. Як видно, то тут жорстоко розправлялися ті, кому волею долі судилося стати панами життя. Чорні, обсмалені комини струнко витягалися до неба і мовчазно промовляли про велику кривду.

Пройшовши майже все село, я не чув ніде живого голосу. Десь неначе все село вимерло або в тюрмах опинилося. І яка ж була моя радість, коли до мене підійшов якийсь старенький дідусь і промовив:

—Добрив'чір!

Відповідаючи на привіт, я запитався:

— Що сталось тут, що так пусто скрізь?..

— Війна... — сказав дідусь, розтягаючи слова. — Нарід з ворогами змагається...

— А де ж люди? — знов спитався я.

— Скрізь і всюди... Щось начебто знакомите... начебто десь стрівалися... начебто... гм... начебто... —говорив він сам до себе, пильно придивляючись до мене.

— Може й стрівалися, — сказав я. — Ви тут були тоді, як гетьмана скидали?..

—Ах, так це ви?! — радісно скрикнув дідок і кинувся цілувати мене.

Я впізнав його. Це був церковний сторож церкви цього села Семен Заноза. Він один з тих, що перші висловлювали своє неза— довольнення гетьманськими порядками і не тільки послали в повстанці своїх власних синів, але чужих "присоглашали". Пригадую, що тоді, як настав час повстати, він за власні копійки накупив свічок і обліпив ними всіх святих у церкві, щоб вони допомогли "селянському військові панське звоювати"... Хоч тоді святі і вволили його волю, але, разом з тим, взяли за це добру плату. Два сини, яких він послав до "селянського війська", полягли в першій бою коло свого рідного села, де тепер стоїть братська могила...

— Як же ж вам жиється тепер, діду Семене? — спитався я його.

Він зітхнув і промовив:

—Ніяк... Воюю помаленьку...

— Ще й досі!?

— Еге!..

— Як же ж ви воюєте?

— Звичайно... Як і всі...

—Цікаво...

— Нічого цікавого... Скучно... Остогидло вже, але мушиш...

Ходім краще до мене, бо тут незручно стояти так довго... Сюди мають наїхати білі...

— Вам звідки відомо?

— Хіба вам не все одно?.. Ходім!..

Ми звернули з дороги в якесь запущене подвір'я і, наврошки через город и,

подалися на другий бік села, де в місячнім сяйві біліла маленька церковця. Коло церкви була Семенова хата, куди ми і зайшли. Подвір'я коло хати і тік коло клуні були спустошені, але хата виглядала цілком порядно.

— В хаті не будемо сидіти, а підемо до комори... — сказав він до мене в снігах, запалюючи сірника.

В коморі цілком пусто. Під одною стіною стояло дві порожніх бодні і розбита скриня з якимсь лахміттям, а зараз же коло порога лежало дві рушніці і мішок з чимсь твердим і круглим.

Він нахилився над розбитою скринею, витяг звідти недогарок воскової свічки і, засвітивши, приліпив його на пружі одної бодні.

— Посидьте трохи, я зараз вернуся, — сказав він, йдучи до дверей.

Через півгодини він повернувся з куском сала й мискою солоних огірків.

— Прошу вечеряти! — промовив він, ставлячи принесене на розбите віко скрині. — Чим маю, тим приймаю.

Повернувся до порога, взяв мішок і, вийнявши з нього буханець хліба, став кряти тонесенькі скибочки.

— По-панському... — якимось криво всміхнувся він. — Вибачайте...

Під час вечері він говорив:

— Скоро рік, як воюю... Вже друга осінь... Був у Зеленого, був у Сатани, був у Волинця, був у Струка. І в Ангела, а це вже при Марусі Соколовській притулився...

— Що за Маруся Соколовська? — спитався я, зачеплений за болюче місце своїх спогадів.

— Донька діди́ча Соколовського. Вона раніш в "Селянській Спільці" була, а тепер отаманом стала. Здорово воює, дарма що панна!..

В моїй уяві встала струнка постать синьоокої панни, тієї самої, яку знав колись і якою мав останні дні свого пробування у Великім Місті.

— Де ж вона тепер? — спитавсь я.

— В Малім Половецькім, коло Фастова, — сказав він. — Що вам цікаво знати?..

— Так... я хотів би й собі до неї...

— Добре! — згодився дід Семен. — В таких разі ви ляжте відпочиньте, а я піду по справах. Якби так сюди прийшли два козаки, то скажіть їм зачекати на мене, бо ми підемо всі разом.

Коли він пішов, то я зараз же простелив своє пальто і поклався спати.

Однаково спати мені не прийшлося, бо не встиг ще й стулити очей, як хтось потряс мене за плече. Розкривши очі, я побачив коло себе двох звичайних парубків в чорних свитах і сірих шапках, а між ними був і дід Семен.

— Вставайте! Підемо! В селі вже білі господарюють... — майже пошепки сказав до мене дід Семен.

Ми тихцем вибралися на дорогу і, скрадаючись попід тинами, пішли до коловороту. Коло церкви, де розташувалася біла розвідка, ясним полум'ям палало багаття й пирхали коні.

Опинившись за селом, ми всі разом звернули до гаю, що стояв ліворуч від дороги, а через годину вийшли на якусь вузьеньку доріжку, яка, здавалося, не мала в собі ні кінця, ні краю.

II

На світанку ми прийшли до Великого Половецького, але отаманші не застали вдома. В школі, де містився штаб, нас стрінув її персональний ад'ютант. Високий, стрункий, трохи сухорлявий, з гладенько виголеним лицем, в новісінькій синій чумарці і таких же широких штанах, в сірій баранячій шапці з червоним ціликом і з двома пістолями за поясом, справляв театральне враження. Це театральне враження під час розмови ще збільшилося.

— О, який жаль! — говорив він до мене після перших слів знайомства.—Який жаль, що зараз нема отаманші, а то б вона стрінула вас з розпростертими обіймами!..

— Чого ж так? — спитався я.

— Дуже просто. Вона каже, що ви її такою зробили...

— Я?!.

— Еге ж!.. Червоненькими книжечками... Вона всерозказувала...

— А, так, так!.. Істинна правда!..—потакував дід Семен.

— Чому ж ви мені раніш цього не сказали?—сказав я Семенові.

— Не хотів дарма язиком патякати. Думав, що може то ще й не про вас була мова, а тепер бачу... — якось байдуже сказав дід Семен.

— А коли ж поверне отаманша?..—спитавсь я ад'ютанта.

— Напевне, надвечір. Вона поїхала до Фастова на розвідку. Ми готуємося до двоякого наступу, який одночасно маємо зробити на червоних і на білих, — відповів ад'ютант.

— Так ви, напевне, розпоряджуєте великими силами?

— Самими звичайними. Хлопцям робити нічого, так треба щось розпочинати...

— А коли ж ви думаєте?

— Про це отаманша знає...

В той час до ад'ютанта підійшов козак, який, віддавши честь, сказав:

— Пане сотнику! Ми спіймали комуніста!

— Давайте його сюди! — відповів ад'ютант і, повернувшись до мене, сказав:

— А ви поки що ходіть до моєї кімнати відпочити трохи.

В маленькій кімнаті ад'ютанта було брудно й темно. Крізь невеличке вікно, яке виходило на північ, скупенько пробивалося світло осіннього дня, при якому ледве можна було бачити самі найближчі речі. Приглядаючись, я побачив в кутку маленького столика і неприбране ліжко з трьома подушками. На облуплених стінах висіли стара шкільна мапа "Європейской і Азіятской Рос— сіи" і два портрети "Благополучно царствующих Их Императорских Величеств". Пахнуло свіжим хлібом, самогоном, яблуками, дешевими парфумами і брудними онучами.

— Лягайте і спочивайте!—сказав ад'ютант.—Як хочете їсти, то там на столі є хліб і печена курка. Я поки що мушу йти по справах. Якби так приїхала отаманша, то я

повідомлю вас.

— Дякую! — сказав я, сідаючи на ліжко.

Він мовчки вклонився й урочисто вийшов з кімнати.

Залишившись наодинці, я відчув гостру тривогу в своїй душі, яка заглушила собою ту страшну втому, яку я почував у тілі.

— Дивно! Невже вона?! — думав я сам про себе, а тривога все більше й більше охоплювала мене.

Ліг на ліжко, але думи, як рої диких бджіл, закрутилися навколо мене.

Важкий дух в кімнаті п'янив мене і напружував нервову чуйність до неможливого. Про те, щоб заснути, годі було й думати. Я лежав і думав про скору зустріч з колишньою тендітною панночкою Марійкою, сучасною повстанчою отаманшею...

Двері відчинились, і в кімнату просунулась голова ад'ютанта.

— Отаманша приїхала! — гукнув.—Ходіть!

Я встав і пішов слідом за ним.

Ми вийшли із школи і, перейшовши через вулицю, зайшли в попівське подвір'я. В одній кімнаті попівської хати мешкала отаманша. В дверях нас стрів той самий козак, що докладав про зловленого комуніста. Товстий, незграбний, з веселим опецькуватим лицем, він сміявся на всі кутні зуби. Пізніше я взнав, що Пастух, як звали того козака, завжди сміявся... сміявся навіть тоді, коли розстрілював нічого не винних людей, бо його слухняність була якась надзвичайна.

— Скажіть отаманші, що ми вже прийшли, — сказав ад'ютант до козака.

Через хвилину козак повернувся і сказав:

— Пані отаманша просять почекати трохи.

Ми вийшли на ґанок і запалили цигарки. Коли я припалював в ад'ютанта свою цигарку, то помітив, як у нього чогось дрижали руки і роздimalися ніздрі.

— Прощу! — почулося за нами і ми, покинувши свої цигарки, пішли на голос.

В завітчаній осінніми квітками кімнаті стояла давно знайома мені панна Марійка і приємно всміхалася.

—Скільки літ, скільки літ, козаче?—казала вона, простягаючи до мене обидві руки.

Признаюся, що я й сам не знав, що мені робити. Спершу я думав поцілувати її в обидві рученята, але потім вирішив привітатися просто, що й зробив.

Вона присунула до столу м'який оксамитовий стільчик і, не спускаючи з мене своїх чудових синіх очей, сказала:

— Сідайте! Будемо з вами говорити.

Ад'ютант стояв коло порога і ніяково переступав з ноги на ногу. Вона наче й не помічала його. Мені робилося ніяково.

— Може б пан ад'ютант сів? — сказав я.

—Пане Найдо, щоб мені через годину були відомості, скільки в нас тепер мається озброєних людей і скільки без зброї. А також перегляньте на руках рушниці і видайте на кожну по двадцять п'ять набоїв. Разом з тим передайте, щоб там все було наготові, бо, можливо, що не сьогодні, так завтра буде діло...

—Слухаю!—промовив ад'ютант, нервово здвигнувши лівим плечем. — Більш нічого?..

— Все!..

Коли ад'ютант вийшов з кімнати, вона підійшла до мене і спиталася:

— Ну, кажіть, яка я?

Я мовчки дивився на її струнку постать в сірій, захисного кольору сукні, на коротко підстрижені золотії коси й сині, з таємними вогниками очі, і не міг вимовити ні одного слова.

— Кажіть же, яка я? — знову промовила вона, і в її голосі вчувалося ніжне музичне дрижання.

Сам не знаю, як з моїх уст вирвалось:

— Майже та сама...

Вона відступила від мене на два кроки і здивовано протягнула:

— Та-а-а с-а-а-ма?! А це що?..

І вона показала мені свої маленькі долоні, на яких в два ряди сиділи величезні мозолі.

—Хочеться спокою,—казала вона далі.—Хочеться пожити трохи. То ж мільйони якось можуть жити, а тут нікуди дітись.

— Що ж вас заставило так робити?—спитався я.

Вона не відповіла нічого. Давні вогники в її очах погасли і сама вона якось принишкла, зігнулася, стала маленькою. Підійшла до піаніно, яке стояло в кутку кімнати. Сіла і заграла щось страшно знайоме. Через хвилину я пригадав, що вона це саме грала тоді, як я колись перший раз поцілував її. Тоді був зимовий вечір і нікого не було вдома. Ах, цей сентиментальний старовинний російський вальс, як він глибоко зворушив мене!

Прошла весна и те же ели

Над крышей ветхою шумят...

Я підійшов до неї і поцілував її в руку. Вона тільки всміхнулася і грала далі. Коли скінчила, то подалась до мене всією постаттю.

—Юрчику! То була правда, що ви мене кохали?—спиталася. Впала в мої обійми...

Потім ми разом сіли на канапі і вона стала розповідати про себе.

"Життя заставило мене зробитися отаманшею, — говорила вона.—Всі люди, які коло мене, дісталися мені в спадщину після мого брата, як його замордували червоні. Якийсь час людьми керував батько, але, як і його спіткала та сама доля, тоді вже я мусила взятись за діло. Нічого було робити, коли всі в один голос стали кричати: "Нема Соколовського, так хай Соколовська ота— манствує! Інших отаманів не потрібно нам!"... Я згодилась лише для того, аби помститись за моє безталання. Думаєте, що мені війна потрібна? Що мені з того? Я жінка ще молода і жити хочу, але що поробиш?.. Все, що тільки було в нас, знищено й пограбовано. Спалено навіть ту школу, де ви колись вчили. Як почалась Революція, то батько мій в "Селянській Спілці" працював. Батько дуже жалкував, що колись так поступив з вами, але він зробив так

задля мене. Оберігав. Боявся дуже, щоб не закохалася. А тепер, як бачите, нема кому мене оберігати, а навпаки... я оберігаю. Майте на увазі, що, починаючи від цього села і аж до самого Радомишля, скрізь і всюди мої села і мої люди. Вже не один раз нападали на них червоні, але нічого з того не вийшло. Тепер вони готують напад на моє рідне село, думаючи, що я сиджу там, а я тим часом готую на них пастку тут...

Торік мало що не вийшла заміж за одного інжиніра, але, слава Богу, якось цього не сталося. Почуваю себе цілком самотньою, але зате вільною, а в цьому весь сенс життя... Наче знала, що ще раз стрінуся з вами, а для того й вільність зберегла..."

Чим далі, тим більше звучала в її голосі якась тривога і відповідно цьому вона говорила окремими, нічим не зв'язаними між собою реченнями.

"Тут сиджу цілий тиждень. Зелений тут був не тільки пан, а й отаман. Тепер тут всі виглядають його, а того й не знають, що його немає. Була на його могилі. Барвінком обсадила... А тут думаю червоних турбувати і білим хліба не дати. Завтра йду виганяти червоних з Фастова, а білих з Мотовилівки. Маю тисячу багнетів, десять кулеметів і три гармати, а цього досить. Після обіду буде суд над комуністом... Вечором треба оглянути розташування свого війська, а завтра за діло... Ви, напевне, не відмовитесь товаришити мені?.."

Я мовчки хитнув головою і вона засміялася:

— Бідний! Хоч не хоче, а згоджується!..

— Чому ж не хоче? — оправдувався я, хоч, сказати по правді, це мені не так-то вже й подобалось.

— Ну, підем обідати! Я обідаю в штабі, разом зі своїми співробітниками. У нас не гірше, як у комуністів: спільна миска, спільна ложка і все спільне...

— Як то так?

— Звичайно!.. — всміхнулася. — Підем!..

III

В просторій, чисто прибраній світлиці, де колись провадилось навчання, аж гуло. Серед світлиці стояв величезний довгий стіл, застелений білою скатертю, а на столі було наставлено цілі гори всяких наїдків та напیتків.

Тільки ми переступили через поріг, як всі за столом встали і повернулись лицем до отаманші. Та обвела їх гострим поглядом своїх синіх очей і сказала:

— Доброго здоров'я, панове й товариші!

— Добра пані отаманші зичим! — відповіли всі в один голос. Отаманша сіла в центрі стола. Праворуч неї сів ад'ютант, ліворуч я, зараз же коло мене дід Семен, а далі всі інші.

Перед отаманшею з'явилася чарка з чимсь червоним, а перед всіми іншими, в тім числі і перед мною, поставили чарки з самогоном. Отаманша взяла в руки свою чарку й виголосила:

— Сьогодні, можливо, останній раз сидимо всім товариством. Скоро підем до діла. П'ю за нашу спільність! Хай міцнішає віра і зростає сила!..

— Слава! — залунало в світлиці і чарки в одну мить висохли до дна.

Після того всі взялися за смачний борщ, якого я вже давно не бачив. Осушивши по другій чарці, розпочали розмову.

— Так, значиться, кінець байдикуванню?—говорив якийсь понурий, з сірими очима й довгими вусами добродій, що сидів проти мене. — Завтра в дорогу...

— Пора, давно пора,—поважно казав дід Семен, сьорбаючи борщ.

— Тільки, мені здається, не всі ще підготувались до цього... — промовив якийсь добродій в потертому френчі, що сидів на кінці стола.—Розгвинтились козаки наші...

— Дурниця!—заперечив ад'ютант. — Настрій чудовий, треба тільки вміти використати його...

— Чи не ви думаєте це зробити? — запитався дід Семен.

— А хоч би й так, то що? — відповів ад'ютант і підозріло подивився в мій бік.

— Знаєте, з моїм ад'ютантом щось діється,—казала мені на вухо отаманша. — Він чогось косо на вас позирає...

— Мені здається, що буде ліпше всього, коли я піду від вас, — так же тихо сказав я до неї. — Тоді вам ліпше буде.

Вона нагнулась над своєю мискою і промовчала. Тим часом розмова в товаристві стала набирати самого одвертого характеру.

— Я скажу просто, — говорив добродій у френчі. — В регулярній армії такої сволоти не тримали б ніколи. Візьміть наших козаків Байду або Дубину. То ж наглядні тюремщики, дарма що ви їх лицарями називаєте.

— Як ви можете таке говорити, коли самі належите до них?—обурився дід Семен.

— Кажу, діду, святу правду, — гарячився добродій. — Остогидло мені вихвалювати грабунки та розбої.

— А ви не вихваляйте і не гудьте, — тягнув своє дід Семен.

— Так людина я, чи ні?! — майже скрикнув добродій.

— Вони також люди,—спокійно сказав дід Семен.

— Хто?! Байда й Дубина люди?! — схопився на ноги добродій. — Не хочу я з такими людьми бути!..

— Панове! Хіба ж можна так сперечатися?—заговорила нарешті отаманша. — Будьте ж хоч спільниками діла, як не хочете бути людьми.

— Ні, дякую дуже! Не хочу бути ні першим, ні другим, а буду сам собою. До побачення.

Встав з-за столу і демонстративно вийшов з хати.

— Затримати його! — крикнув дід Семен.

— Для чого?—промовив комендант. — Адже ж він нікуди не дінеться.

Такого кінця обіду ніхто не сподівався. Отаманша, кидаючи гнівні погляди, встала і сказала:

— Це щось неможливе, панове! Бути весь час людиною, а в слушну хвилину так пакостити. Всі тут однакові і нема між нами ні злих, ні добрих. Ми знаємо одно: злі ті, що проти нас, а добрі— що з нами!..

— Слава нашій отаманші!—залунало в світлиці, що аж шибки задзвеніли.

Хтось в кутку затягнув тенорком "Ще не вмерла Україна" і всі встали на ноги; повними грудьми підхопили: "Ні слава, ні воля..."

Сонце було майже надвечір, як скінчився обід і ми вийшли з хати.

Надворі сказала мені отаманша:

— Я вас призначаю оборонцем того комуніста, якого зараз будемо судити. Ви його мусите оборонити. Чуєте?

— Чую. Але я ще нікого не судив і не обороняв... — почав я говорити, але вона перебила:

— Нічого. Ви попробуйте.

Тоді я, разом з ад'ютантом, повернув до штабу, щоб побачити полоненого комуніста, а вона пішла до себе.

— Видумує чорт знає що!.. — бурмотів комендант. — Віддати б його Байді або Дубині, так ті скоро розсудили б...

IV

В кінці попового саду, під віттями чотирьох столітніх лип, за круглим столом розсівся повстанчий суд. Головою суду був дід Семен Заноза. Поруч нього на окремому стільці сиділо чоловік з шість суддів, серед яких визначалася постать якогось блідолицього юнака з червоним носом, який, розглядаючи якісь папери, кидав з-під лоба хмурні погляди. Осторонь стояв невеличкий столик, а коло нього стільчик, на який посадили мене яко оборонця підсудного. Далі, просто на траві, сиділо й лежало багато всякого люду, який прийшов сюди з простої цікавості.

В юрбі я побачив й отаманшу. Вона була в чоботях з острогами, короткій спідниці, синій чумарці, в сірій шапці з червоним шликом, вздовж якого було виписано чорнилом — "Смерть ворогам України!"... Стояла собі під якимсь деревом і цікаво оглядалася навколо себе.

Блідолиций юнак з червоним носом підійшов до мене:

— Я секретар суду, бувший волосний писар, Микола Печериця. Ось вам речові докази вини підсудного, протокол арешту, слідчі матеріали і акт обвинувачення. Заки приведуть підсудного, так ви перегляньте це все, щоб мали поняття про нього.

Я взяв від нього паку паперів і став переглядати. Очі всіх суддів повернулися в мій бік. Речовими доказами вини підсудного являлося декілька прокламацій до селян та робітників із закликом боротися з панами та куркулями і писана резолюція про підтримку радянської влади, яку прийняла одна сільська громада, що входила в склад повстанчої організації панни Марійки. Протокол арешту складався з декількох безграмотно складених речень, який був підписаний козаками Байдою і Дубиною. Слідчий матеріал являв собою допит підсудного ад'ютантом, разом з підписом якого був підпис і підсудного. Буйним, смілим, але розбірливим розчерком було написано — "Буяницький". Акт обвинувачення ставив підсудного в розряд найбільш злочинних агітаторів і шпигів, які "бунтують народ і натроюджують брата на брата", а також "насилують села і грабують їх", про що "можуть під присягою посвідчити козаки Байда і Дубина", а тому "підсудний заслуговує по військовому часу найбільшої кари —

розстрілу". Під актом стояло: "Голова повстанчого селянського суду Семен Заноза рукою власною "+".

В той час, як я скінчив перегляд паперів, в юрбі загомоніли: "Ведуть!.. Ведуть!.."

Два козаки, з якими я подорожував сюди, вели невеличкого на зріст чоловіка, одягнутого в шкіряні штани, куртку і такий же картуз. Його голене лице було засмалене сонцем, а сірі очі світилися розумом і сміливо дивилися в очі суддів.

Козаки поставили його перед столом суддів, а самі стали за ним.

— Об'являю, що суд починає судити, — сказав дід Семен, не встаючи з місця. Всі судді низько нахилилися над столом, а Семен казав далі. — Вже не раз, не два приходить нам судити всяких пройдисвітів і бандитів, але ще ні разу не траплялося мати справу з справжнім комуністом і агітатором, а через це вирішено дати йому захисника.

— Мені оборонці тут непотрібні. Судіть так, як судили досі! — металевим голосом відрубав підсудний.

— Га?! — зробив здивовані очі дід Семен. — Судити так?

— Звичайно! — сказав підсудний.

Дід Семен ніяково озирнувся навколо. Сміливість підсудного спантеличила його, але разом з тим і обурила.

— Добре! Будемо судити, як судили досі! — згодився він.

— Кажіть нам, хто ви такий і чого ви прийшли в наше село?

— Я боротьбист, якщо ви чули про таких. Називаюсь Іван Буяницький і більш нічого.

— А чого ви сюди прийшли?

— Прийшов сказати селянам, щоб вони перестали слухати всяких пройдисвітів, які сварять сільського робітника з міським робітником, і щоб спільно боролися за своє право.

— А кого ви називаєте куркулями?

— Всіх сільських глитаїв, які вільними й невольними способами настигали земельки, деруть десять шкір з свого ж брата мужика і тягнуть за панамі.

— Цікаво!.. — почулось десь з юрби.

Дід Семен сердито закахикав, його голос зробився неприємним.

— Так що ж робити з ними?—питався далі.

— Боротися, як і з панамі.

— Ну, так у нас половина України такою буде!

— Неправда! В кожному селі сидить таких куркулів не більше десяти, а тримають в руках тисячі.

— А я кажу, що ви брешете. Шляєтесь між людьми, нацьковуєте їх друг на друга, грабуєте та кацапів годуєте.

— Не кацапів, а міських робітників, які боронять Революцію і які ще ні одного разу не зрадили її.

— Ну, про це можна балакати, але ясно, що ви зруйнували Україну. Що ви на це

скажете? Свідки!

Козаки Байда й Дубина виступили наперед:

— Оцей чоловік бунтував наших козаків і казав, щоб вони до червоних переходили. Коли ми його заарештували, то він давав нам гроші.

— Які гроші? — спитався дід Семен.

— Совітські і царські.

— І перші і другі — московські, — поважно сказав дід Семен. — Перед нами стоїть один з тих юд, що продають нас московським посіпакам. Тільки жорстока кара може знищити таке зло!.. Як ви, панове судді, думаєте?

— Я думаю, що тільки кара...—сказав один суддя.

— Жорстока кара... — додав другий.

— На шибеницю... — вставив третій.

Решта похитала головами:

— Що й балакати... Так його... собаку такого...

Підсудний поблід.

— Дозвольте...—почав було він казати, але дід Семен перебив:

— Вас не питають!

Повернувся до секретаря:

— Прочитайте йому його вину!

Секретар встав на ноги і зачав читати відомий мені акт. Підсудний весь час іронічно всміхався, а коли той скінчив, то він скрикнув:

— Боже! Прости їм, бо вони не відають, що творять!

— Аж тепер ти Бога згадав?! Пізно вже, голубчику! Суд скінчився! — вирік дід Семен і піднявся з місця. За ним піднялися всі судді і стали розходитись.

Козаки підступили до засудженого.

— Ну, годі стояти! Йди, куди тобі призначено!..

— Дозвольте!—пробував я запротестувати. — Він має право на останнє слово.

— Ніякого слова не потрібно!—сказав дід Семен.

— Тоді я маю право, яко оборонець.

— Пізно вже, пізно! — закричали судді.

Я далі не міг сперечатися. Відчув, як в глибині душі щось заворушилось і стисло за серце. Забув і за отаманшу. Слухав голосу своєї душі і ловив перехідні думи, що, як бульки на гниловоді, виринали в моїм мозку. "Тікати! Зараз же тікати!.." — шептав я сам до себе.

В той час мене хтось потяг за рукав. Озирнувся. Коло мене стояла отаманша.

— Ходім! Справа скінчена. Не хотіла б я його смерті, але такий вже звичай...

Взяла мене під руку.

— Чого ви такий чудний стали?—спиталася.—Як побудете тут, то ще не таке побачите...

— Та це ж не боротьба, а свинство! — скрикнув я.

— Скрізь свинство! — спокійно промовила вона. — Отже треба подумати щось над

чим. Я хочу з вами порадитись... Але то вже після наступу... Сьогодні ж ви мусите піти зі мною визнавати настрій.

Сонце хилилося на захід. Вечірні промені дивними вогниками спалахували на золотих хрестах церкви й золотили пожовкле листя в саду. Вертаючись в село, ревла череда. Десь іржали коні і хтось співав:

Нам не треба ні пана гетьмана, Не потрібно царя, ні Москви — Хай живе від Кубані до Сяна Український народ трудовий!..

На душі було чогось важко...

V

Сонце наче запалося в чорну прірву, і земля обгорнулася темрявою. На селі заблимали по хатах каганці. Роздратовано в'їдали собаки й гучняво гули по дворах людські голоси. Де-не-де скрипіли вози. — Повстанці лаштувалися в дорогу.

— Мої бойові сили за селом, у лісі, — сказала до мене отаманша. — Ходім же туди помаленьку.

Було вже цілком темно, як ми вийшли за село. З півночі віяв холодний вітер, небо було вкрите важкими чорними хмарами, в повітрі мрячило дрібним дощиком. Десь далеко перед нами блимали вогні багаття і, здавалося, що там хтось не то плакав, не то сміявся...

Отаманша йшла сміливо вперед і тихим голосом говорила:

— Треба йти так, як на розвідку, щоб не бачили нас. Цікаво знати, справді, які саме між ними панують настрої?..

Коли ми вже підходили до лісу, то назустріч нам вилетіли звуки гармонії і гуртової пісні:

Ой, казала мені мама,
Ще й наказувала,
Щоб я хлопців у садочок
Не принаджувала...

Ми підійшли майже до самого гурту співаків, тихенько присіли між кущами шипшини і стали слухати. Набираючи місцями масного виразу, пісня тяглась без кінця й краю. Часами вона переривалася жартом когось з козаків, але чим далі, тим більше ці пісні ставали сороміцькими, так що годі було й слухати їх. Коло самого вогню сиділи Байда й Дубина і заправляли співами. Як видно, вони були одними з перших серед повстанчого товариства, і всі повстанці їх слухались і запобігали перед ними.

Нарешті Байда встав і сказав:

— Годі, хлопці! Давайте будемо казки розказувати.

— Про що? — почулося з гурту.

— Про все...—сказав Байда.—Ну, от хоч би й про комуністів.

— Пішли вони к чортовій матері!—сказав той самий голос з гурту. — Я хочу додому...

— Що ж тобі в тім домі?.. Мама цицьки дасть, чи що?.. — засміявся Байда.

— Коли мені вдома мама не дасть, так нехай тобі тут отаманша дасть... — огризався голос з гурту.

— Ха-ха-ха-ха-ха!.. — зареготалася вся громада. — От так взяв!..

— До отаманші якийсь зух приїхав, бачили?! — заговорив голос з гурту.

— То, напевне, родич,—сказав Дубина.

— А ти по чім знаєш?—вмішався Байда. — З такими родичами, матері їх холера, треба знати, як поводитись!.. То її любчик, хіба ви не бачили, як вона весь час блимала на нього очами?.. Сука!..

— Ну, облиш чортзна-що видумувати. Думаєш, що в її голові, як у твоїй, сидять одні дурощі? Краще подумав би над тим, що завтра буде! — обурено закричав Дубина.

— А що там станеться? — півнасмішкувато спитався Байда.

— Ти не знаєш що?! Будем наступати на червоних і на білих разом...

— Ми вже своє діло зробили. Одного комуніста розстріляли і буде з нас...

Невідомо з якої причини всі стали голосно реготатися.

— Ходім! Досить! — тихо промовила отаманша. — Той за обідом казав правду. Дійсно розгвинтилися.

Помалу вилізли з кущів і пішли з лісу. На узліссі чулося в пільмі пирхання коней і брязкіт залізних пут на них. Враження було таке, що начебто тут розташувалися нічліжани, а не повстан—че військо.

VI

Небо, здавалося, обвисло над самою землею. Дикий північний вітер гасав над селом і злосливо шарпав з дерев пожовкле листя.

В селі панувала мертва тиша. Погасли каганці. Затихли собаки. Все принишкло й заніміло. І серед цієї тиші глухо відзивалися наші кроки, якимось чудно бряжчали остроги отаманші.

Вже доходячи до школи, вона зупинилася і сказала:

— Це буде мій останній наступ. Ним я думаю закінчити своє отаманування. Так вже остогидло мені це все, що як так буде далі, то сама собі пущу кульку в рот.

— Аз ними як? — спитався я.

— З ними? Вони, напевне, виберуть собі другого отамана. Головне, я прошу вас, не лишайте мене тут. Інакше я загину... Загину ні за що й ні про що...

— Ви ж казали, що робите це з помсти, — сказав я.

— Мовчіть! — майже крикнула. — Остогидло мені! Жити хочу! Розумієте мене?

Взяла мене під руку і близьенько притислася до мене:

— Хочу спокою...—прошептала.

Я легенько став гладити її руку. Вона наче заніміла.

— Ми підемо до Великого Міста,—зачав я говорити, але враз від школи хтось вистрілив раз і другий, а слідом за цим почувся несамовитий голос ад'ютанта:

— Хлопці! Отаманша втекла!.. Хло-о-о-опці!..

На його голос спочатку озвалися собаки, а слідом за ними почувся гомін по дворах. По вулиці затупотіли ноги. Бігли й кричали:

— Що сталося?.. Що сталося?

За селом у лісі почулася стрілянина. Коло школи гуло й гомоніло, а серед того

гомону чувся голос ад'ютанта:

— Залишила все і втекла з ним... Я ще з самого рання помічав щось непевне... Не інакше, як зрадила. Зараз же догонять...

— Хто зрадив?.. Кого догонять?.. — чулося в юрбі.

— Отаманша! Отаманша зрадила!.. — кричав ад'ютант Найда.

— Змова! — сказав я до неї.

— Буть не може! — скрикнула вона і, залишивши мене на дорозі, кинулась до школи.

Через хвилину до мене долетів її голос:

—Що тут сталося? Хто й кого зрадив? Схаменіться! Я з вами!.. Суворий голос ад'ютанта затремтів і став покірним, м'яким: —Я, пані отаманшо, тричі заходив до вас за розпорядками, але вас не було,—слебезував ад'ютант.

— Ну, так що ж з того, що ви мене не застали? — питалася отаманша.

— Приїхав козак з розвідки і сказав, що бачив вас аж за селом, як ви кудись їхали на возі разом з тим добродієм, що сьогодні — ня приїхав до нас, — оправдувався ад'ютант.

—Де ж той козак?

— Я тут! — почувся голос із школи і на ґанок вийшов козак Байда.

Отаманша наче скаменіла від здивування:

—Ти?!. Ти розстрілював комуніста, був у лісі і ходив на розвідку?!. Ти... ти... ти... брешеш, паскудо!..

— Як ви знаєте?—спитався він нахабно.

Отаманша оглянула юрбу і крикнула:

— Сотенні, вийдіть сюди!

На ґанок стали виходити один за одним незнайомі мені вояки. Серед них був і добродій в потертім френчі.

— Панове! — сказала вона до них. — Починається щось неможливе. Досі в нас було тихо й мирно, але з якогось часу став помічатися нелад і руйнація. Сьогодні за злочинну агітацію розстріляно комуніста, чужого нам чоловіка як по вірі, так і по ідеї. Скажіть же мені, що маємо діяти з власними злочинцями, які своїми провокаціями шкодять нам далеко більше, як вороги?..

— Розстрілять! — почувся старечий голос діда Семена.

— Вам, діду, теж годі судити та розстрілювати. На мою думку, виходить так, що нам необхідно зробити деякі зміни. Треба декого з відповідальних людей, які вже давно сидять на однім місці і встигли розбеститись, замінити новими людьми. Як ви на це дивитесь, панове?..

— Негайно замінити!.. — почувся звідусіль, наче сама ніч заговорила.

—Так от, добродій Найда більше вже не є ад'ютантом. Замість нього буде добродій Шабатурка,—і отаманша покликала до себе добродія в потертому френчі.—Ви, як я зауважила, обов'язки ад'ютанта будете виконувати краще Найди.

Добродій Шабатурка вклонився і сказав:

— Я взагалі не хотів би тут нічим бути... Хіба можна щось робити в такій розпусті?..

— Я, пані отаманшо, сам міг би отаманом бути. Це не раз мені навіть ваш покійний брат казав...—заговорив Найда.

— Справа скінчена! Що я кажу, так мусить бути! Шабатурка буде ад'ютантом, а вас за намір посіяти тривогу віддаю під суд яко найбільшого злочинця.

—Ви збожеволіли, пані! Я не за себе, а за товариство турбуюся! Мене ніхто не може судити! — закричав Найда.

Отаманша, озирнувшись навколо себе, знайшла очима діда Семена і сказала:

— Вам, діду, прийдеться ще один суд відбутися. Заберіть добродія Найду поки що до себе, а потім ми з ним поговоримо...

Дідусь підійшов до Найди:

— Ну, ходім! — промовив тихо.

— Я нікуди не йду! — відрубав Найда, стаючи в артистичну позу.

— Гей, ти, хлопчику! — несподівано крикнув добродій Шабатурка. — Годі тобі ломатися й удавати бозна-що! Йди, як тобі наказують, а то побачиш!..

Найда поблід, затрясся і в одну мить стратив свою величність.

— Й-йду!.. — сказав тихо.

Отаманша подивилася в його слід гнівним поглядом. Закусила губи, подумала щось і заговорила:

—Я, панове-товариство, судити його не думаю. Я звеліла заарештувати його тільки на час нашого наступу, щоб він з дурної голови не наробив якої шкоди... Як тільки проспівують треті півні, ми звідси рушаємо. Перші п'ять сотень з п'ятьома кулеметами й обома гарматами підуть на Фастів, а другі п'ять сотень з рештою кулеметів і двома "люїсами" підуть на Мотовилівку. Одинадцять і дванадцять сотні залишаться в резерві при штабі, який стане в селі Тихій Балці. Там буде ад'ютант і той добродій, що приїхав до нас з Великого Міста. Сотнями, які підуть на Мотовилівку, буде управляти добродій Мухобій, а я сама піду на Фастів. Попробуєм свого щастя, панове!..

—Слава нашій отаманші! — залунало в півночі.

Дзвінкий голос отаманші забринів, як натягнута струна:

— Ми йдемо не для того, щоб втратити, а щоб виграти. Приготуйтеся до цього зарання. На добраніч!

— На добраніч!., добраніч!., добраніч!..—загуло навколо.

Я вийшов з тіні. Підійшов до ґанку. Шабатурка, побачивши мене, приємно всміхнувся і промовив:

— Ну, значиться, ми з вами команда і зв'язок?..

— Здається, що так!—сказав я.

В той час підійшов з понурим лицем і сірими очима вусатий добродій і, звертаючись до мене, заговорив:

—Я Мухобій. Нам треба поговорити про зв'язок.

VII

Після півночі в селі і за селом розпочався зlodійкуватий гомін людських голосів і скрип возів. Північний вітер затих і хмари непорушною масою вагоніли над землею,

наче хотіли її придавити. Отаманша, верхом на коні, скрізь і всюди витичала. Її дзвінкий голос чувся то тут, то там, і нарешті вона приїхала до штабу. Звертаючись до Шабатурки, вона сказала:

— Ми зараз вирушаємо. Слідом за нами вирушайте й ви. Займіть школу і встановіть кінний зв'язок між мною і Мухобоем/ Для допомоги лишається пан Добродій.

Кивнула на мене і поїхала. Через якийсь час вибрались і ми.

Зараз же за селом на нас повійнуло вогкістю і густа мряка безмилосерно стала сікти по очах. Їхали навмання, польовими доріжками, щоб скоротити дорогу. Вже починало розвиднятися, як перед нами замаячили ряди старих гілчастих верб, що росли коло Тихої Балки. В селі, як видно, вже чекали на нас, бо як тільки ми в'їхали в коловорот, нас зараз звідусіль обступили місцеві селяни.

— Значиться, проти комуни?—питали одні.

—Так, так! — відповів Шабатурка.

— Аз білими як? — питали другі.

— Так же і з білими...

— То дуже добре!.. Так їм і треба, заволокам!.. — чулося навколо нас. Заки ми встигли розмістити свій штаб і людей, як вже добре розвиднілося. Звідусіль тяглись до нас молоді хлопці і вже літні чоловіки, які просилися "взяти в повстанці". З таких охотників можна було скласти добру сотню, але, на жаль, у нас не було зброї, і ми мусили брати "тільки для запасу".

В стороні Фастова гримнула гармата, та згодом почулася кулеметна стрілянина.

— Наша отаманша вже наступає, — казав Шабатурка, задоволено потираючи руки.

Селяни ходили по вулицях з хитрими очима й витягнутими шиями, цікаво прислухаючись до стрілянини. Баби заповідливо зносили до штабу всякі харчі, приказуючи одне й те саме:

— Нехай підгодуються, бідненькі!..

Шабатурка дякував "за приношення" і ходив з кімнати в кімнату, не перестаючи потирати своїх рук.

В полудне до штабу прибули посланці від отаманші і Мухо— боя. Посланець отаманші сповістив, що Фастів вже звідусіль оточено і він "через дві-три години мусить здобутися", а посланець Мухобоя сповіщав, що білих на Мотовилівці "вдесятеро більше, а через те потрібна допомога". Разом з тим, він казав, що "вже є багато пораних і забитих"...

Шабатурка негайно вислав на допомогу сотню повстанців і чоловік сорок "запасу", давши їм два кулемети і тисяч дві набоїв. Наскільки вісті від отаманші були добрі, настільки від Му— хобоя були лихі. Негайно відрядили посланця до отаманші, а самі "на всякий випадок" виставили за селом заставу з десяти чоловік, при одному кулеметі.

Надвечір отаманша сповістила, що "хоч Фастів ще не здався, але справа стоїть так добре", що вона може виїхати на Мотови— лівку і "дати доброго прочухана". Через годину вона приїхала сама.

— Чого носи попускали?—весело гукнула до нас, не злізаючи з коня. — А ну-но за

діло!..

Бадьорість і рішучість проявлялась в кожному рухові її тіла. Я, як зачарований, дивився на неї і не міг надивитися. Вона дійсно була якась особлива. Перший раз мені трапилось бачити вояка— жінку. Панночки Марійки, яка вчора грала сентиментальний російський вальс, наче й не було. Була лише отаманша селянських повстанців, які тепер зарвалися з двома своїми ворогами не на життя, а на смерть.

— Дайте мені пару козаків!— сказала вона до Шабатурки.

Взявши з собою двох козаків, вона підтюпцем поїхала на Мотовилівку. Але не пройшло й чверті години, як повернулася назад і ще за ворітьми крикнула:

— Мухобоя вбито. Білі коло самого села. Беріться за зброю. Треба затримати не тільки ворогів, але й своїх, що втікають... Ви, Шабатурко, беріть із собою півсотні козаків і постарайтеся затримати їх на якийсь час за селом, а потім я вам скажу, що робити. Я ж з другою півсотнею залишусь тут і буду чекати. Ви, — звернувшись до мене, — забирайте під свою команду "запас" і пошліть його на село за боронами, які повкидаєте догори зубами в ті калюжі, що в мотовилівському коловороті.

Години півтори змагався Шабатурка з білими, не пускаючи їх ні на один крок вперед. Коли все було готове, раптом кинувся втікати в село. Білі слідом за ними пустили кінноту. Здавалося, що не більш як через дві-три хвилини ми всі накладем головами під її шаблями, але сталося інакше. Кіннота з усього розгону вскочила в калюжі і зараз же сіла на гострих зубах борін. І в той час, як серед білих виникло замішання, отаманша кинулась на них з боку і зачала нещадне нищення. Кулемети наші аж заливалися, клекотіли і сікли на капусту ворогів. Козаки, які раніш втікали, тепер повернулися назад і перейшли в наступ.

Перемога над білими була очевидною. Про це свідчили гори кінських і осетинських трупів у колюмнах, які зав'язли на боронах і не могли втекти назад. Коли тут в повітрі почулося характерне джеркотання і над селом стали рватися шрапнелі. На вулицях знявся крик поранених повстанців і галас переляканих мешканців.

— Червоні йдуть! Червоні йдуть! — кричали на подвір'ях люди.

З боку Фастова не переставали стріляти з гармат по селу. Свідчило це, що червоні дійсно були вже недалеко.

Нарешті прибули перші втікачі з фастівського фронту, які розповіли, що як тільки отаманша виїхала вбік Мотовилівки, то червоні зараз же розпочали проти наступ, перервали фронт, забрали багато наших до полону враз з обома гарматами і тепер йдуть просто сюди. Отаманша тільки руками розвела від такої несподіванки. Зупинила коня і замислилась:

— Що ви скажете? — звернувшись з запитанням.

— Скажу, що треба негайно відступати.

— Я теж такої думки, що перемогу прийдеться ворогам залишити...

І тут же прикликала до себе козака і послала його в сотні передати, що як тільки стемніє, так зараз же починати помалу відступати по тих самих дорогах, по яких ішли сюди, і зібратися всім у Велико-Половецькім лісі, на старім місці.

—Додам з тим, передайте,—казала вона,—щоб відступали тихо, не роблячи зайвого гармидеру, бо я залишаюсь тут, заки не відступлять!..

VIII

Сонце зайшло. На нас не переставали налягати з одного боку червоні, а з другого білі. Як з того, так і з другого боку почали стріляти з гармат, а наші поки що відстрілювались з кулеметів.

Набоїв не вистачало, і темряви ждали, як Бога з неба.

Нарешті стало темніти. Отаманша злізла з коня і сказала:

—Тепер можна відпочити трохи.

Ніхто не сказав нічого. Всі мовчали і слухали, як бухкали гармати і торкотіли кулемети. Хвилинами стрілянина стихала і тоді було чутно, як торохкотіли наші вози й проходили люди.

Прийшов Шабатурка і запитався отаманші:

— А як буде з канцелярією? Червоні вже під самим селом...

— Спалить її...—сказала отаманша. — Всьому свій кінець...

Кулемети торохкотіли все ближче й ближче. Здавалося, що стріляють в самому селі. Шабатурка похапцем забрав на оберемок всі папери і побіг на кухню палити їх. Писарчуки штабу, між якими був і червононосий писар суду, збилися, як овечки, в один куток кімнати і тривожно переглядалися поміж собою.

Раптом двері в кімнату відчинилися і на порозі став дід Семен. Якимсь чужим, не своїм, переляканим голосом він сказав:

— Пан Найда втекли. Виламали двері і втекли до комуністів...

— Коли втік?—спиталася отаманша.

— Лише тільки... тільки що...

— А ви, діду, чого гляділи?

— Його глядів, але він збив мене з ніг, вискочив у двері і побіг прямо до червоних.

— А як же ви знаєте, що він до них пішов?

— Мені так здається... Тікаймо скорше...

Отаманша вирівнялась і якимось неприродно засміялася:

— Тікати?! Від кого?! Куди?! Чого?!

— Я не знаю! — сказав дід Семен.

Ввійшов Шабатурка.

— Що тут таке?—спитався.

— Найда втік, — відповів хтось. — До червоних пішов...

— Ну, коли так, то я не сиджу тут ні одної хвилини... Йду... Хто зі мною?..

Всі писарчуки мовчазною охотою кинулись за ним у двері.

В кімнаті залишилися отаманша, два вартові козаки, дід Семен і я.

—А ви чому не втікаєте?—звернулась до мене отаманша. — Не дивіться на мене. Я піду звідси останньою.

В той час за вікном хтось вистрілив. Куля розбила шибку, і лице отаманші облилося кров'ю. Вереснула диким голосом і, махнувши вгору руками, як сніп, упала на підлогу.

— Не втікайте! — крикнув я. — Як гинути, так всім разом! Погасить світло!

Дід кинувся гасити світло, а козаки взяли наготову рушниці. Пройшла хвилина, друга й третя, але надворі крім звичайної кулеметної стрілянини нічого не було чути. Знову засвітили світло. Я і дід Семен нахилилися над отаманшею. Куля поцілила в самісіньке ліве око, те синє чудове око, яке так вміло хутко й розумно позирати з-під чола й спалювати певними вогниками майбутнього щастя. Праве око непорушним, шкляним поглядом дивилося в стелю, наче бачило там щось надзвичайне, страшне й невидане.

Дід Семен плазував навколішки навколо трупа отаманші і голосив:

— Бідна моя донечко? Пані моя кохана, за що ж тебе так!..

Брав своїми грубими, незграбними руками її малесенькі ручки з рядами мозолів на долоні і, обливаючись сльозами, цілував їх і цілував.

В кімнату вбіг Шабатурка. Відчинив двері і закричав:

— Наші погнали червоних! Найда командує — і вже отаманом проголо...

Глянув і завмер.

— Боже? Що сталось? — промовив ледве чути голосом.

Дід Семен підвів заплакане лице вгору і показав рукою на вікно:

— Бачите? Утік... Убив... Отаманом зробився... — Юда... Прод... Собака...

З трупом отаманші на возі знайомою дорогою поверталися на "старе місце" до Велико-Половецького лісу. Крім діда Семена, мене і двох вартових козаків, їхав і Шабатурка, який вже нізащо не хотів лишитися там. Ми відступали не останніми, бо за нами залишився Найда і його прибічники, хоч ніхто з нас не знав, чи повернувся він до "старого місця"...

Коло півночі ми вже були у Великім Половецькім, але, не зупиняючись ні на одну хвилину, поїхали просто до того лісу, куди ходили вчора "взнавати настрій".

Вже під самим лісом нас затримали наші стежі.

— Що везете? — спитався один козак. — Може хліб?..

— О, ні! Тисячу раз дорожче від хліба! — відповів дід Семен крізь сльози.

— Що таке?! — спитав зацікавлено козак і приступив до воза. — Хтось лежить?

— Отаманша вбита лежить, он хто! — сказав Шабатурка, — Найда втік з арешту і вбив її через вікно в помешканні штабу...

— Отаманшу вбито?! Отаманшу, кажете? Боже, де ж твоя правда?! — зойком вирвалося з козацьких грудей.

Звістка, що вбито отаманшу, в одну мить громовою блискавкою облетіла весь повстанчий табір. Голоси жалю і тяжкі прокльони наповнили ліс і поле навколо, здавалося, збудили саму темряву глухої осінньої ночі.

IX

Віз з трупом отаманші козаки перенесли на руках і поставили серед табору. Весь повстанчий табір збився навколо воза. Всі хотіли в останній раз надивитися на свою отаманшу, але залите кров'ю лице жахало їх і викликало безмежний гнів на злочинця.

— Помсти!.. Помсти!.. Страшної помсти!.. — лунало влісі.

—Кари!.. Кари!.. Жорстокої кари!..—гуло в полі.

Всі бігали, хвилювалися, клопоталися і з розпачем зупинялися друг перед другом, запитуючи:

— Що робити?.. Що робити?..

Шабатурка виліз на пеньок і закричав:

—Товариство! Що сталося, того не вернути! Зараз же нехай хто-небудь поїде в село і зробить труну, а ми тут поки що порадимося, що робити далі? На мою думку, ми повинні розійтися по домах!..

—Ніколи!.. Ніколи!..—закричали одні.

— Помститись треба!.. — загукали другі.

—Тоді, товариство, ми мусимо вибрати собі отамана!—став далі казати Шабатурка.
— Повинні підрахувати свої сили, дати їм якийсь лад і виробити, намітити свої дороги.

—Найперше діло—помста!—крикнув дід Семен.—А потім будемо бачити, що робити...

—Навіть для того, щоб помотатись, ми не можемо йти такою ватагою, як тепер,—промовив Шабатурка.—Треба влади і порядку, чи згодні з цим?

—А то ж як?.. Та згодні!.. Згодні!.. — як один чоловік, озвався весь табір.

— Шабатурка отаманом!.. Хай веде нас!.. — сказав дід Семен.

— Слава Шабатурці! Хай буде отаманом!.. Хай управляє!.. — закричав весь табір, обіймаючи Шабатурку тісним колом. Шабатурка стояв і мовчав, а гомін коло його все зростав, все збільшувався. Більш нетерплячі смикали його за поли і казали:

— Чому ж не говориш нічого?..

— Я думаю, — сказав нарешті Шабатурка, — що нам треба вибрати тимчасову раду з трьох душ, а потім вже виберемо отамана... Брати на себе отаманування я не смію... Треба людини сильної, а я слабкий...

— Не час тепер говорити, хто з нас слабкий, а хто сильний... Ми всі сильні, а ви — отаман наш!..—сказав дід Семен і, слідом за ним, закричав весь табір:

—Отаман наш!.. Отаман наш!.. Годі балакати!..

Шабатурка вклонився і, не злізаючи з пенька, промовив:

—Так слухайте! Наказую вам зараз же перечистити зброю, перелічити набої і поділити їх між собою так, щоб всі мали по рівній мірі. На похорони отаманші приходьте з рушницями і з четвертою частиною своїх набоїв. Поховаєм отаманшу як слід, з вистрілами... Після похорону обід, а по обіді з рештою набоїв будем знати, що робити... Злочинець від нас не втече...

Повстанчий табір, як хвилі, став розходитись і через півгодини весь ліс засвітивсь червоним полумінням величезних огнищ, які палахкотіли, наче вістательні каганці в печерах добрих гномів.

Х

На світанку привезли велику дубову труну і прийшов старий піп. З села йшло багато народу, але навколо лісу виставлено варту і вона в ліс нікого не пускала. Дід Семен спочатку нагрів води і обмив нею закривавлене лице і змозолені руки отаманші.

Знайшов чистеньку білу хусточку і зав'язав нею страшну смертель-

ну рану, а потім поклав її в труну і засвітив коло неї чотири великі церковні свічки. Тим часом на узліссі викопано глибоку яму. Туди став сходиться народ з села.

Старий піп славним байдужим голосом відправив "великий похорон" і тоді, при жалібнім співі "Святий Боже", труну взяли на руки і понесли до ями.

Коло ями зупинилися і допустили всіх, хто тільки хотів попрощатися з отаманшею.

— Бідна дівчина! — хлипали сільські баби. — Загинула так нагле...

Сонце було на небі, як труну забили цвяхами й опустили в яму. Голосним і безутішним риданням розлилося по сірих стернях жалібне "вічна пам'ять"... І в той час, заглушуючи жалібний спів, озвалися рушниці, що аж дерева задрижали в лісі. Дванадцять раз Шабатурка робив знак рукою і дванадцять раз обзивалися рушниці і дрижали дерева.

Через годину виросла висока чорна могила, а на ній поставлено соснового хреста з написом Шабатурки: "Тут спить донька України Марійка Соколовська, родом з с. Горбулева, Радомиськ. повіту (на Київщині). Боролась за право. Загинула від руки зрадника 6 листопада 1919 року. Прохожий, схили голову перед її завчасною могилою!"...

Помалу, з низько похиленими головами відходили від могили зажурені повстанці, а в очах їх крізь сльози блискали страшні вогники непереможного бажання боротися без кінця й краю. Кожна риса їх лиця безмовно говорила про те, що почували їх серця і що діялося в їх затьмарених душах.

Після обіду "на скору руку" повстанці вистроїлись рядами й вирушили в бік Фастова. Перед ними їхав на коні отаманші Шабатурка. Побачивши мене, він під'їхав і сказав:

— Ви йдіть собі... Щасливої вам дороги, а мені однако... Годі думати про спокій... — вклонився і повернув назад на дорогу. Коли вони всі в'їхали в село, я повернувся назад до лісу, де блукав до самої ночі...

XI

І четверта осінь Революції не дала мені бажаного... Ще й досі ходжу, як зачарований, полями і лісами і, прислухаючись до осіннього шуму золотих гаїв, марю минулим і злотоконою панною з синіми очима... Вічна їй пам'ять!

м. Товмач (Галичина), 1920р., 7 вересня